

Οι ανασκαφές στην «Παλαιά Αγορά» της Αθήνας
και η συγκρότηση του αρχαιολογικού τοπίου της ελληνικής πρωτεύουσας

Με έγγραφό τους που απηύθυναν «Προς το επί των Εκκλησιαστικών και της δημοσίας Εκπαιδεύσεως Σ[εβαστόν] Υπουργείον» την 16η Αυγούστου 1884, ο Πρόεδρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αλέξανδρος Α. Κοντόσταυλος και ο Γραμματεύς της Στέφανος Α. Κουμανούδης ζήτησαν από τον Υπουργό Δημήτριο Βουλπιώτη να χορηγήσει στην Εταιρεία άδεια ανασκαφής του «κοινώς λεγομένου Τετραγώνου του Αδριανού» όπου από δεκαετίες λειτουργούσε, «ως ουκ έδει» όπως προσθέτουν, η Αγορά της Αθήνας, γνωστή και ως «Παλαιά Αγορά». Αφορμή για την αίτηση αποτέλεσε η καταστροφική πυρκαγιά που είχε ξεσπάσει την νύχτα της Τετάρτης 8 προς την Πέμπτη 9 του ίδιου μήνα: «φοβερά πυρκαϊά έκραγείσα εν τη κεντρική αγορά απετέφρωσε το κέντρον αυτής μετά καταπληκτικής ταχύτητος διαδομένης, όπως και προχωρεί το πυρ θα καή όλη η αγορά, άμφίβολον δε αν θα διασωθούν τα άμπατζίδικα (ενν.: «ραφεία»), έλεγε – με «ρεπορτάζ επί του πιεστηρίου» η καθημερινή εφημερίδα *Στοά* στο φύλλο της 9ης Αυγούστου 1884, συμπληρώνοντας: «Έχουσι τι το φοβερόν αι φλόγες μέχρις ουρανού ανερχόμεναι και καταναγάζουσαι όλην την πόλιν». Την επομένη, η ίδια εφημερίδα, η οποία αφιερώνει στο δραματικό γεγονός ολόκληρη την πρώτη της σελίδα, αναφέρει: «Η κεντρική αγορά δεν υπάρχει πλέον, κόνις δέ συντρίμματα και μελάνη σποδός δεικνύουσι το μέρος ένθα έκειτο». Τα «σκωληκόβρωτα» ξύλινα παραπήγματα που αποτελούσαν την αγορά έπεσαν θύμα του σφοδρού αέρα, αλλά και – όπως υποπεύονταν πολλοί – δόλιου εμπρησμού, καθώς μόλις την προηγούμενη είχε ολοκληρωθεί, «μετά πολλούς αγώνας», η δημοπρασία των δημοτικών καταστημάτων της αγοράς, «καθ' ην πολλοί απέμειναν έξω του νυμφώνος, μάτην άγωνισθέντες». Ογδόντα δημοτικά καταστήματα και είκοσι ανήκοντα σε ιδιώτες καταστράφηκαν ολοσχερώς από τη φωτιά που όμως δεν είχε ανθρώπινα θύματα. Θύμα της φωτιάς υπήρξε, αντίθετα, το «Ρολόι του Έλγιν», στεγασμένο σε υψηλό πύργο στο μέσον της Αγοράς από το 1814: «Το θέαμα του καιομένου πύργου του ωρολογίου ήτο καταπληκτικόν, η δε αντανάκλασις των φλογών επί των κωδωνοστασίων και τού θόλου της Μητροπόλεως και επί της Ακροπόλεως παριστά θέαμα εξαίσιον», έγραφε η *Εφημερίς* της Πέμπτης 9 Αυγούστου. Υπολείμματα του μηχανισμού, καθώς και η κτητορική του επιγραφή, βρίσκονται σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Στο αρχείο της Διεύθυνσης Εθνικού Αρχείου Μνημείων εντόπισα αρκετά έγγραφα σχετικά με το θέμα, τα οποία θα αξιοποιήσω σε μελλοντική μελέτη.

Επιστρέφοντας στο έγγραφο των Κοντόσταυλου – Κουμανούδη, μπορεί να παρατηρήσει κανείς την επιχειρηματολογία των δύο σημαντικών μορφών της ελληνικής αρχαιολογίας, με την οποία στηρίζουν το αίτημά τους: η κατάργηση της (υποτίθεται προσωρινής) κεντρικής αγοράς «ανέκαθεν» αποτελούσε, λένε, «ευσεβή πόθο» (*pium desiderium* στο έγγραφο), όχι μόνον της Εταιρείας, αλλά και «πάντων των απανταχού του πολιτισμένου κόσμου αρχαιολόγων». Σκοπός της νέας ανασκαφής θα είναι, δηλώνουν, «να γνωσθή ακριβώς η σχέσις [...] των ορωμένων εκεί υψηλών αρχαίων τοίχων [...] προς την δυτικότερον υπάρχουσαν στοάν, την έχουσαν τους επτά ορθούς κίονας». Κατά τη διάρκεια της πυρκαγιάς, ο «υψηλός αρχαίος τοίχος» στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου περιόρισε τη φωτιά, προστατεύοντας τις γειτονικές οικίες: «Καί πράγματι το εξ ογκολίθων τείχος το περιβάλλον την βορειοανατολικήν πλευράν της αγοράς πρωτίστως, και η εμπειρία και το θάρρος των αξιωματικών και πυροσβεστών κατά δεύτερον λόγον, περιώρισαν το πυρ εντός του τετραγώνου της αγοράς μόνον», έγραφε η Στοά.

Το έγγραφο των Κοντόσταυλου και Κουμανούδη συνεχίζει: «Ετι επόθει η Εταιρία (*sic*) ημών μεθ' άπαντος του αρχαιολογικού κόσμου να καθαιρεθώσι και οι αυτόθι κατά το νοτιοδυτικόν μέρος από δεκαετηρίδων τεσσάρων κτισθέντες στρατώνες, ως και το Τουρκικόν τζαμίον, ίνα δι' ανασκαφής βεβαιωθή ότι όντως υπάρχουσιν υπό γην κρυπτόμενοι οι θεμέλιοι της και προς τα εκεί ποτε εκτεινόμενης μεγίστης αρχαίας οικοδομής, όπως αυτούς εσχεδιάσαν οι περί τον περιηγητήν Stuart, παραδέχονται δε και άλλοι αρχαιολόγοι». Το τζαμί που αναφέρει το έγγραφο είναι το γνωστό μας Τζαμί Τζισδαράκη, κτισμένο το 1759 από τον φεράνυμο βοεβόδα της Αθήνας, το οποίο ακόμη και σήμερα στέκει στο βορειοδυτικό άκρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, έχοντας γλυτώσει την κατεδάφιση προς χάριν του παλαιότερου κτιρίου. Οι στρατώνες στα νοτιοδυτικά της Παλαιάς Αγοράς που αναφέρει το έγγραφο χρησιμοποιούσαν τμήμα από το παλιό Βοεβοδαλίκι, κατοικία και έδρα του Τούρκου Διοικητή της Αθήνας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (το οποίο κατεδαφίστηκε τελικά το 1931).

Μόνον έτσι, καταλήγει το αίτημα της Εταιρείας, «ήθελε γίνει δυνατόν να ευρεθή το αληθές του αρχαίου τούτου κτίσματος όνομα, είτε εν είτε πλείονα, αν ήθελε φανή ότι εις τούτο και όχι άλλο κτίσμα προσήκουσι τα παρά τω Πausανία και άλλους συγγραφεύσιν αναφερόμενα και εις τον Αδριανόν ως κτίσματα αναγόμενα 'Γυμνάσιον, Βιβλιοθήκη, ναός Ήρας κ' Διός Πανελληνίου, και θεοίς τοις πάσιν ιερόν κοινόν», πάντα ταύτα έχοντα στοάς με κίονας φρυγίου και λιβυκού λίθου διακοσίους είκοσι». Διαφαίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο το

νεοκλασικό, και ως εκ τούτου καθαρά αρχαιολατρικό, πρόταγμα της ελληνικής αρχαιολογίας κατά τα χρόνια της συγκρότησής της: με την βοήθεια των αρχαίων κειμένων, το υλικό ίχνος της κλασικής αρχαιότητας οφείλει να επιβεβαιωθεί, να αποκαταρθεί από τα μiasματικά λείψανα των μακρών αιώνων που μεσολάβησαν, και να αποκατασταθεί στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό, ερείπιο του παρελθόντος αλλά και φάρος φωτεινός του παρόντος, διαθέσιμο στο βλέμμα της δυτικής νεωτερικότητας. Χαρακτηριστική, από αυτήν την άποψη, είναι μια μακρά υποσημείωση που παραθέτει ο Στέφανος Κουμανούδης στη δημοσίευση των «Επιγραφών εκ της εν τη Αγορά Αθηνών Ανασκαφής» στην Αρχαιολογική Εφημερίδα του 1885, όταν πλέον, και μετά από αρκετές περιπέτειες στις οποίες θα αναφερθώ στη συνέχεια, η ανασκαφή είχε ξεκινήσει: επικρίνοντας την πάγια συνήθεια της χρήσης έτοιμου υλικού από τα κλασικά μνημεία στην οικοδόμηση μεταγενέστερων κτιρίων, ακόμη και στην εποχή του όπως ο ίδιος λέει, ο Κουμανούδης περιγράφει το διάστημα που μεσολάβησε από το τέλος της κλασικής αρχαιότητας έως την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως «τους δυστυχείς χρόνους της Βυζαντινής κυριαρχίας και της ύστερον Φραγκικής και Τουρκικής δουλείας». Αν και διαχωρίζει την Βυζαντινή «δυστυχία» από τα χρόνια της «δουλείας» που ακολούθησαν, είναι εμφανές πως το παπαρρηγοπούλειο τριμερές αφήγημα της τρισχιλιετούς, συνεχούς και αδιάλειπτης ιστορίας του ελληνικού έθνους δεν έχει ακόμη εμπεδωθεί σε ένα κείμενο όπως αυτό. Για τους πρωτοπόρους αρχαιολόγους της περιόδου εκείνης, το νεοσύστατο κράτος οφείλει να εφαρμόσει τις ετεροτοπικές τεχνολογίες που έχουν ήδη αναπτύξει τα δυτικά εθνικά κράτη ώστε να αναπαραστήσουν την ιστορία τους μέσα από το υλικό της αποτύπωμα.

Η απάντηση του Υπουργού στο αίτημα της Αρχαιολογικής Εταιρείας υπήρξε άμεση (το έγγραφο του Υπουργού φέρει ημερομηνία 18 Αυγούστου 1884, δηλαδή δύο μέρες μετά το αρχικό αίτημα), ανεπιφύλακτα θετική, αν και συγκρατημένα «υπηρεσιακή». Στο αρχείο της Διεύθυνσης φυλάσσεται το προσχέδιο του τελικού εγγράφου το οποίο θα πρέπει, προφανώς, να αναζητηθεί στο αντίστοιχο αρχείο της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Γραμμένο από το χέρι του βοηθού γενικού εφόρου Παναγιώτη Σταματάκη, του οποίου φέρει την μονογραφή, και εγκεκριμένο από τον Υπουργό Βουλπιώτη, ο οποίος το μονογράφει επίσης, το έγγραφο μένει στα διαδικαστικά θέματα του χρόνου ολοκλήρωσης του έργου, της περιφραξής του χώρου κλπ. Μια τελευταία παράγραφος στο προσχέδιο, όπου εκθειάζεται η Αρχαιολογική Εταιρεία, η «τόσας μεγάλης υπηρεσίας παρασχούσα εις τε τας αρχαιότητας του Κράτους και τη επιστήμη», για την συμβολή της στην ανάδειξη της κλασικής κληρονομιάς, διεγράφη μάλλον από το χέρι του Υπουργού, και δεν έφτασε ποτέ στα χέρια των Κοντόσταυλου και Κουμανούδη. Εκεί, ο Σταματάκης (ο οποίος στις 7 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους επρόκειτο να

προαχθεί σε γενικό έφορο στη θέση του Παναγιώτη Ευστρατιάδη) είχε προσθέσει την πεποίθησή του πως η συγκεκριμένη ανασκαφή «έσεται η αρχή των μεγάλων ανασκαφών επί των ερειπίων της αρχαίας πόλεως Αθηνών προς όφελος της επιστήμης και της τιμής της νεωτέρας Ελλάδος», εκτίμηση που ο Υπουργός προτίμησε να μην προσυπογράψει.

Αν και το έγγραφο του Υπουργού ζητούσε να προχωρήσουν οι εργασίες «όσον το δυνατόν ταχύτερον», και στην *Παλιγγενεσία* της 22ας Σεπτεμβρίου 1884 διαβάζουμε πως «ο χώρος εκείνος περιεφράχθη ήδη και από της προσεχούς Δευτέρας άρχεται η σκαπάνη του εργάτου της εκκαθαρίσεως του περιφανούς γυμνασίου του Αδριανού δαπάνη της Αρχαιολογικής Εταιρίας (sic), όπερ τέως εκάλυπτον σεσαθρωμένα ξύλινα παραπήγματα, άτινα εκάλουν αγοράν», τα πράγματα δεν ακολούθησαν την πορεία που ευχόταν η Εταιρεία και το Υπουργείο. Στην υπόθεση παρενέβη η δημοτική αρχή της Αθήνας, με έγγραφο της 8ης Σεπτεμβρίου όπου δηλώνει ότι «κατ' ουδένα τρόπον» δεν συναινεί στην ανασκαφή του συγκεκριμένου χώρου από την Εταιρεία, καθώς ο χώρος ανήκε στον Δήμο. Ακολούθησε μακρά ανταλλαγή εγγράφων, τα οποία εντόπισα στο αρχείο της Διεύθυνσης Αρχείων Μνημείων αλλά δεν έχω τον χρόνο να παρουσιάσω εδώ. Στην συζήτηση παρενέβη και η Νομαρχία (Αττικής και Βοιωτίας τότε), η οποία διασαφήνισε ότι οι ανασκαφές δεν μπορεί να παρεμποδιστούν αφ' ενός, αλλά και ότι ο Δήμος οπωσδήποτε θα αποζημιωθεί εάν «ευρεθώσι

λείψανα οικοδομημάτων, βάθρα, επιγραφαί και λοιπά άτινα πρέπη να μένωσι κατά χώραν». Σύμφωνα πάντως με δήλωση του Κουμανούδη στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1885, τα «πλείστα κωλύματα» που ανέκυψαν υφίσταντο «εν μέρει» πολλούς μήνες μετά την έναρξη της ανασκαφής.

Εκτός από τη δημοτική αρχή, αποζημιώσεις ζήτησαν όπως ήταν φυσικό και ιδιώτες, ιδιοκτήτες των αξιοθρήνητων εκείνων παραπηγμάτων που αποτελούσαν την άλλοτε αγορά. Ήδη από τις πρώτες εβδομάδες μετά την πυρκαγιά του Αυγούστου, στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατατίθενται αιτήματα για οικονομικές αποζημιώσεις και άδειες ανοικοδόμησης οικιών και «μαγαζείων», οι οποίες κατά κανόνα διαβιβάζονται στο Υπουργείο Εσωτερικών. Την προσοχή μας προς το παρόν ας έχει μόνον ένα έγγραφο αυτής της κατηγορίας, με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1886, ενάμισι χρόνο δηλαδή μετά την πυρκαγιά του 1884: με το έγγραφο αυτό, η υπογράφουσα Αγγελική, χήρα Σ. Γαβριήλ ενημερώνει το Υπουργείο πως «μετά της Μαρίας Καλομοίρη» διαθέτουν «εξ αδιαιρέτου εν μαγαζείον ενταύθα εις την Παλαιάν Αγοράν, το οποίον πρόκειται ν' αγοράση η Αρχαιολογική Εταιρία (sic)». Και συνεχίζει: «Επειδή επληροφορήθημεν, ότι η συνιδιοκτήτρια δεν εγνωστοποίησεν εις το Υπουργείον, ότι το μαγαζείον τούτο ανήκει εις αμφοτέρας ημάς [...] γνωστοποιώ τα ανωτέρω εις το Σ[εβαστ]όν Υπουργείον όπως εν καιρώ αποζημιώσει κ' εμέ κατά το ήμισυ δια το εν λόγω μαγαζείον». Όντως, η αίτηση της Μαρίας, χήρας Γ. Καλομοίρη υπάρχει στο Αρχείο, κατατεθειμένη ήδη από τις 18 Αυγούστου 1884.

Παρ' όλα αυτά, η Παλαιά Αγορά δεν επρόκειτο να λείψει σε κανέναν. Η καθυστέρηση της έναρξης των ανασκαφών φαίνεται να ανησυχεί τους Αθηναίους: στις 22 Νοεμβρίου διαβάζουμε στην *Παλιγγενεσία* πως «η παλαιά αγορά κατέστη αληθής κοπρών διαδίδων ανυπόφορον αποφοράν εις τους περίξ οικούντας, και τούτο, διότι αι προ πολλού αγγελθείσαι ανασκαφαί εν αυτή ούτε ήρξαντο, ούτε, καθ' ας έχομεν θετικής πληροφορίας, θ' αρχίσωσι ταχέως, ένεκα εγερθεισών αξιώσεων ιδιωτών και άλλων. Αλλ' όμως οφείλουσι Κυβέρνησις, Δημαρχείον και Αρχαιολογική Εταιρία (sic) να σπεύσωσι να εξομαλύνωσι και λύσωσι τας εγερθείσας αξιώσεις, ίνα γίνη έναρξις της ανασκαφής και καθαρισθή το μέρος εκείνο». Η εφημερίδα τέλος προσθέτει: «οι προσερχόμενοι περιηγηταί και άλλοι, όπως ίδωσι την πυρποληθείσαν αγοράν και τα ερείπια του γυμνασίου του Αδριανού, αναγκάζονται ν' αποφράττωσι την ρίνα αυτών και να οικτείρωσιν ημάς επί αβελτηρία και ακηδία».

Οι πρώτες ανασκαφές, στην ανατολική πλευρά του χώρου, επέτρεψαν την ασφαλή ταύτιση του μνημείου με την Βιβλιοθήκη του Αδριανού και την αποσαφήνιση της κάτοψής του. Εντοπίστηκαν επίσης τα ερείπια του τετράκογχου παλαιοχριστιανικού ναού στο κέντρο του χώρου, κάτω από τα ερείπια της Μεγάλης Παναγίας που αφαιρέθηκαν. Οι ανασκαφές επαναλήφθηκαν το 1895-96 και το 1950. Με παρόμοια εγχειρήματα, το νεότευκτο εθνικό κράτος επιχειρούσε να επιβεβαιώσει τον αυστηρό νεοκλασικό του προσανατολισμό, προσπαθώντας συστηματικά να επιδείξει προς χάριν των ποικιλώνυμων «περιγηγντών και άλλων» απτά, όσο και εξωραϊσμένα, τεκμήρια της αρχαιότητάς του, ώστε από τη μια μεριά να αποσειεί τις κατηγορίες της «αβελτηρίας και ακηδίας» από τους ξένους, αλλά και από την άλλη να προσφέρει στην συλλογική εθνική φαντασία μια αναπαράσταση του εαυτού της ισάξια με το ένδοξο παρελθόν το οποίο εκείνη την ίδια στιγμή επιχειρούσε να συγκροτήσει.

